

УДК 623.1.3

© Михайло Коваль
(м. Київ)

**ДОВГОТРИВАЛА ФОРТИФІКАЦІЯ
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У 20-х –
НА ПОЧАТКУ 40-х РОКІВ ХХ ст.:
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

У статті здійснено огляд історіографії питання проведення заходів з довготривалої фортифікації території України в 20-х – на початку 40-х років ХХ століття.

Ключові слова: історіографія, наукова література, довготривала фортифікація, укріплена лінія, укріплений район, довготривала вогнева споруда.

М.Коваль

**Долговременная фортификация на землях
Украины в 20-х – начале 40-х годов ХХ века:
историография проблемы**

В статье осуществлен обзор историографии вопроса проведения мероприятий по долговременной фортификации территории Украины в 20-х – начале 40-х годов ХХ века.

Ключевые слова: историография, научная литература, долговременная фортификация, укрепленная линия, укрепленный район, долговременное огневое сооружение.

М. Koval

**Long-term Fortification Within
the Territory of Ukraine in the 1920s-1940s:
Historiographical Problems**

The article touches upon the review of historiographical problem of long-term fortification of Ukraine in the 1920s-1940s.

Keywords: historiography, scientific literature, long-term fortification, fortified line, fortified section, long-term fire building.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Фортифікація території була одним з головних завдань кожної держави практично з моменту їхнього зародження. У різні часи довготривалі укріплення, не змінюючи свого змісту, набували найрізноманітніших форм. Постійний пошук найоптимальніших варіантів укріплень, розвитку засобів оборони і наступу привели до того, що в ХХ ст. з'явилися так звані укріплені лінії, які склалися з укріплених районів (далі – УР).

У період між двома світовими війнами такі лінії були побудовані в багатьох державах і відомі під узагальненими назвами: лінія Зіґфрида (Німеччина), лінія Мажино (Франція), лінія Маннергейма (Фінляндія), лінія Метаксаса (Греція).

У цей же період створюються й укріплення західної і південно-західної ділянок державного кордону СРСР. Зокрема, в Українській РСР були збудовані фортифікаційні споруди Київського, Коростенського, Лeticівського, Новоград-Волинського, Могилів-Ямпільського, Остропільського, Шепетівсько-Ізяславського, Старокостянтинівського, Проскурівського, Кам'янець-Подільського, Ковельського, Володимир-Волинського, Струмиловського, Рава-Руського, Перемишльського і Чернівецького УР (Київський окремий військовий округ (далі – КОВО); Рибницького і Тираспольського УР (Одеський ВО).

Залишки укріплених районів можна зустріти й сьогодні по всьому західному і південно-західному прикордонні України, що викликає великий інтерес у сучасних істориків та дослідників, а зважаючи на те, що це досить потужні військово-інженерні споруди, то й у військовиків. Відповідно, дослідження питання створення та використання УР має пізнавальне і наукове, а для сучасних військових інженерів – ще й прикладне значення.

Для того, щоб з'ясувати, наскільки важливою є необхідність дослідження запропонованої проблеми, необхідно передусім розглянути найголовніші здобутки історичної науки у її вивченні.

Не можна сказати, що історія довготривалої фортифікації 20-х – початку 40-х років ХХ ст. в Україні є темою, яка зовсім не розроблялась, якою не займалися вчені. Але розгляд цих питань сучасниками довго був утруднений через абсолютну втаємниченість всього, що було з ними пов'язано, а після просто заборонявся, адже міг би відкрити правду про те, як, в основному, бездарно політичне й військове керівництво країни розпорядилося мільйонами народних коштів. І тільки зміни соціально-політичної обстановки, що відбулись з другої половини 1980-х років ХХ ст., привели до можливості вільно зайнятися цими питаннями й тому значного поживлення інтересу істориків до них.

Однак публікації з історіографії довготривалої фортифікації 20-х – початку 40-х років ХХ ст. в Україні поки що відсутні, тому метою статті є проведення історіографічного огляду цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фортифікаційне будівництво 20-х – початку 40-х років цікаве передусім тим, що воно концептуально відрізняється від тих підходів до теорії та практики використання довготривалих споруд у військово-інженерній підготовці території країн до війни, які існували до початку ХХ ст. Під дією удосконалення зброї, яка використовувалась для наступу, передусім артилерії, потім танків, авіації, класична фортеця втрачає свої властивості надійного центру опору. Її легко вдається зруйнувати або просто обійти. Тому потрібно розробляти но-

вий тип фортифікацій, які б відповідали сучасним вимогам.

З цього приводу вже з початку ХХ ст. з'являється багато досліджень, передусім військових теоретиків і самих фортифікаторів.

Аналізуючи досвід російсько-японської війни 1905-1907 років («Вплив даних боротьби за Порт-Артур на влаштування сухопутних фортець»), А. Шварц робить висновки про те, що Порт-Артур виявився неспроможним протистояти атакуєчій дії артилерії противника¹.

В. Яковлев², С. Хмельков³, К. Величко⁴, аналізуючи досвід Першої світової війни зазначають, що «кругла» фортеця вже не може протистояти сучасному озброєнню атакуючих армій. Але фортифікації, що побудовані за новим принципом – як фронтальна позиція, а єдиною такою в Росії була Осовецька, з відкритим тилом, через який відбувається постійне сполучення зі своїми військами, гідно протистоять ворогу.

Ці висновки підтверджуються і у французькій літературі, зокрема маршалом Петеном, але уже на прикладах оборони Верденського укріпленого району, безпосереднім учасником організації оборони якого цей видатний воєначальник був⁵.

Як наслідок, військові інженери висувають ідею «укріпленого району» – рубежу, обладнаного передусім системою довготривалих, а також інших фортифікаційних споруд. Але ідея УР вимагала напруженої роботи з пошуку досконалих форм її влаштування і методів побудови в ній оборони. Ф. Кюльман став одним із перших, хто вибудував схему УР, яка потім була прийнята як класична в багатьох країнах Європи, а також в СРСР – міцно організований фронт приблизно на 80 км, глибоко ешелоновані фланги, відкритий тил, з яким УР повинен бути зв'язаний безліччю шляхів, так щоб частковий обхват одного з його флангів і захоплення деяких його шляхів живлення не позначилися на всьому укріпленому районі в цілому, глибоке передпілля – не менше як на 10 км, ведення оборони тільки спільно з польовою армією тощо. На жаль, ця концепція була прийнята правильно, але дуже рідко втілювалась практично, і тому після того, як радянські довготривалі вогневі споруди (далі – ДВС), що залишились наодинці з ворогом і були по одному знищені його штурмовими групами, пізно було згадувати про те, що Ф. Кюльман наголошував: «Відкриті з тилу УР можуть оборонятися тільки спільно з польовою армією, і тому доктрина цих сумісних дій повинна шляхом методичних вправ ще в мирний час проникнути в товщу армії»⁶.

Досить критичний аналіз теорій створення і обладнання УР французьких інженерів Тріго, Ле-века, Перре, Нормана, Шовіно, а також аргентинця Шварца дає Д. Карбишев⁷. Він же є автором

досить критичної передмови до праці Льобліжуа «Довготривала фортифікація», хоча все ж закінчує її словами про корисність розвитку загальних знань про сутність УР⁸.

Незаперечність такої форми сучасної фортифікації, як УР пропагував німецький військовий теоретик М. Людвіг. Він дуже чітко зауважував, що «якщо щодо основних форм сучасної фортифікації існують ніби більш-менш єдині погляди, то проте ця єдність не може бути віднесена до всієї системи укріплення території тієї або іншої держави. Тому схеми, придатної для всіх випадків взагалі, не може бути»⁹.

З різними концепціями УР та їх авторами ґрунтовно можна ознайомитись і у працях відомого історика фортифікації, автора першого в СРСР фортифікаційного словника В. Шперка («Історія фортифікації»)¹⁰.

З сучасних авторів цікаве дослідження питань розвитку фортифікаційних ідей в СРСР провів К. Назаренко¹¹.

З іншими зарубіжними теоріями довготривалої фортифікації можна ознайомитись безпосередньо у працях їх авторів: Дідьйо – «Замітка по довготривалій фортифікації»¹², Моссетті – «Сучасна довготривала фортифікація і наша національна оборона»¹³, Леконта – «Про довготривалі укріплення»¹⁴, Ф. Мітчела – «Фортифікація»¹⁵ та інших.

Значна література з питань спорудження УР була напрацьована й радянськими військовими інженерами. Так, Г. Невський у своїй праці «Питання завчасної підготовки держави в інженерному відношенні» (1920 р.)¹⁶ пропонував побудову трьохшарового УР з максимальною гнучкістю оборони і маневреністю військ. С. Хмельков¹⁷ відстоював теорію глибокої фронтальної оборони, яка складається з окремих ділянок, 40-60 км по фронту і 10-15 км у глибину. В. Коханов¹⁸ вважав, що підготовка держави до оборонної війни повинна включати інженерну підготовку прикордонних районів, внутрішньої території та міст. Різноманітні пропозиції щодо розвитку й удосконалення фортифікації містила праця В. Яковлева «Сучасні пропозиції по довготривалій фортифікації»¹⁹. Роль УР в процесі підготовки і переходу від оборони до контрнаступу розглядав А. Свечін («Стратегія»)²⁰.

Через агресивні плани своїх політичних лідерів Європа 20 – 30-х років стала схожою на порохову бочку. Війна назривала і початок її очікувався з року в рік. Тому тією чи іншою мірою всі країни проводять військово-інженерну підготовку своїх територій до війни. Про те, як і які у Франції будували укріплення на кордоні з Німеччиною, можна дізнатись у Д. Карбишева²¹, В. Левікіна²², В. Яковлева⁶, І. Цальковича²³, Іммануеля²⁴, а ось

автори статті «Французькі укріплення проти Італії»²⁵ розповідають про менш відому сторінку в історії французької фортифікації.

Сьогодні безперечним є факт експансіоністської політики Гітлера, але, мабуть, тоді він не вважав себе єдиним можливим агресором у Європі, адже й свої кордони прикрив фортифікаціями. В. Левикін вважає, що Німеччина будувала свої укріплення як плацдарм для розгортання активних наступальних дій проти країн-сусідів, і саме цим пояснює причину масового будівництва нею відносно невеликих ДФС з артилерійським, кулеметним або змішаним озброєнням, але чомусь ніяк не коментує, для чого ж тоді «...в окремих місцях будувалися і досить могутні споруди з гарматами великого калібру»²². Тому, мабуть, більш вагомим можна вважати думку Д. Карбишева, який писав, що Німеччина поспішно розвивала укріплення Рейнської області, будуючи невеликі укріплення тому, що боялась тиску з боку союзників. А ось на громіздкі споруди у неї не було ні коштів, ні різного роду ресурсів²¹. Про укріплення Німеччини можна також почерпнути матеріал у роботах Гугельберга²⁶.

Глибоко аналітичною є праця Д. Карбишева «Лінія Маннергейма» про влаштування системи фортифікації Фінляндії, яку він досліджував уже після її захоплення радянськими військами²⁷, а радянські артилеристи розповідають про те, як важко було долати ці укріплення²⁸.

Знову ж таки у Д. Карбишева знаходимо загальні дані про військово-інженерну підготовку території Румунією, Польщею, Японією⁷.

Але для того, щоб мати повне уявлення про систему укріплень, які будувала Польща, краще звернутись до праць їхніх авторів. «Бастіон «Полісся» – робота З. Прускі – дає всебічну характеристику довготривалих фортспоруд, що були збудовані в центральному районі Полісся²⁹.

Характеристики всіх категорій ДФС Чехословаччини – «ансамблів», великих фортифікаційних споруд, капонірів, казематів дає В. Усков³⁰.

У роботі Карла фон-Лонка можна ознайомитись з тим, як укріплювала свій кордон з Німеччиною Бельгія³¹, а М. Федоров у 1941 р. написав статтю «Фортифікаційна підготовка Швейцарії до оборони»³².

Хоча й в СРСР ні у кого не було сумнівів з приводу того, де і як буде воювати Червона армія, але все ж міжнародна обстановка і здоровий глузд частини політичного й військового керівництва змусили і їх прихильніше поставитись до питання довготривалої фортифікації.

Важко оцінювати те, як вирішувалось питання військово-інженерної підготовки території СРСР і, зокрема, України, по працях радянських авторів, адже всі вони значно грішать необ'єктив-

ністю і підводять читача до єдиного висновку: «Наші кордони надійно захищені системою укріплених районів, що являють собою залізобетонний бар'єр, забезпечений сучасним механізованим бойовим озброєнням», саме, так написав у статті, присвяченій 20-й роковині від дня організації РСЧА і ВМФ військовий інженер 1 рангу М. Васильєв³³.

Але все ж існує окрема група видань, присвячена інженерним військам СРСР, автори яких стараються більш-менш правдиво й об'єктивно оцінити здобутки своїх попередників і навіть визнають деякі з помилок, що були допущені при зведенні укріплень. Так, А. Колесник у роботі «Радянські військові будівельники», яка була видана у 1988 р., пише про помилковість рішення про консервацію УР, прийнятого у 1939 р., про значні недоліки, які існували в питанні забезпечення будівельними матеріалами, обладнання, організації постачання, укомплектування кваліфікованими кадрами тощо³⁴. З інших праць: збірника статей «Радянські інженерні війська в 1918-1940 рр.» (1959 р.)³⁵, А. Цирліна «Радянські інженерні війська» (1969 р.)³⁶ і узагальнюючої праці «Інженерні війська Радянської Армії» (1985 р.)³⁷ – можна дізнатись про те, які структури здійснювали керівництво фортифікуванням і безпосереднім зведенням укріплень, яка будівельна техніка і в якій кількості використовувалась в укріпрайонах, коли, де і які УРи були збудовані тощо.

Значно більше об'єктивної інформації містять дослідження періоду перебудови і пострадянської доби. Серед них варто передусім відзначити роботу А. Кузяка і В. Камінського «Залізобетонні споруди укріплених районів СРСР на території України. 1928-1936 рр.», яка була надрукована у 2005 р. Автори охоплюють широке коло питань: уточнюють термінологію, якою користувались у той час військові інженери; аналізують, як відбувалась підготовка і йшло саме будівництво УР; дають характеристику оборонних споруд – їх види, озброєння, обладнання³⁸.

В. Камінський взагалі є надзвичайно активним дослідником укріпрайонів. Йому також належать публікації по білоруських УР³⁹, а з 2006 р. він розпочав друк наукової роботи, яка базується на матеріалах Російського державного військового архіву, – «Довготривалий сухопутний фронт СРСР (1927-1939)»⁴⁰.

Про загальну картину будівництва фортифікаційних споруд на західних та південно-західних кордонах, а отже й про УР України, також можна дізнатися з праць В. Левикіна²², А. Хорькова⁴¹, В. Бухарева⁴².

Деяко пізніше до них підключились українські дослідники: І. Данілов⁴³, Ю. Вергель⁴⁴, П. Танько⁴⁵.

З'явилися у нас і роботи, присвячені характеристиці окремих укріплених районів. Так, І. Данилов досліджував Шепетівський укріпрайон⁴⁶, а разом з Гансом-Рудольфом Нойманном⁴⁷ – Могилів-Подільський-Ямпільський. А. Кузяк дав характеристику довготривалих споруд Київського укріпленого району⁴⁸ і разом з П. Шмуневським всебічно розглянув один з найцікавіших комплексів Новоград-Волинського УР – вогневу групу «Гульська міна»⁴⁹. Від початку спорудження ДФС до оборонних боїв у середині липня 1941 р. – все, що відбувалось протягом цього часу в Летичівському та Могилів-Подільському-Ямпільському укріплених районах, дослідив у своїх працях К. Мельничук⁵⁰. З середини 90-х рр. постійні роботи в КиУР проводять київські пошуковці, про що й звітують у досить цікавих виданнях, однією з яких стала праця «Бойові реліквії розповідають: Внутрішнє обладнання дотів змодельовано за матеріалами київських пошуковців»⁵¹.

У 1941 р. настав час випробувань як для самих укріплених районів, так і для їхніх захисників. Воєнні дії початкового періоду Великої Вітчизняної війни були дуже жорстокими, адже план миттєвої переможної війни був затверджений Гітлером не через його амбітність, а тому, що він розумів: на затяжну кампанію не вистачить ні сил, ні ресурсів. А одними з перших, звичайно ж, як і планувалось, добре вишколені і вже загартовані в боях німецькі війська зустріли кулебати УР.

Знову ж таки, окремого спеціального дослідження про те, як воювали гарнізони укріплених районів, до сьогодні немає, тому ці питання також досліджувались із різних джерел. Про підготовку укріпленої смуги, роль УР та їх вузлів оборони в планах дій військ Київського особливого і Одеського військового округів у прикритті державного кордону в переддень війни розповідає В. Петров⁵². А. Ленський характеризує кожен з УР, їхній стан і підготовленість до оборони⁵³.

Що ж стосується самих бойових дій в УР, то вони більше подаються в контексті діяльності військових з'єднань і підрозділів, які обороняли ті чи інші стратегічні напрямки. Хоча автори віддають належне тому героїзмові, з яким боролись їх гарнізони: «Найсерйозніший опір ворогові чинили радянські воїни на ділянках недобудованих укріплених районів. Часто він припинявся тільки тому, що вони гинули, або обпалені чи поранені потрапляли в полон», – писав М. Коваль. Він же зазначав, що німецькі спецчастини штурмували укріплення день і ніч, а пізніше у своїх доповідях повідомляли командуванню про те, що здобуті ДВС є спорудами «найсучаснішої конструкції», «вигідно розміщені на місцевості», «що робить честь як їхнім будівникам, так і тим, хто їх здобув»⁵⁴.

Про протистояння наступаючому ворогу, що рвався до столиці України, гарнізонів Ковельського, Володимир-Волинського, Новоград-Волинського, Коростенського укріпрайонів – у праці А. Володимирського «На київському напрямку»⁵⁵.

Про те, як організовувалась оборона у Ковельському, Володимир-Волинському, Струмилівському, Новоград-Волинському, Остропільському УР – у роботі В. Бешанова «Танковий погром 1941 року»⁵⁶.

«...5 діб відбивав безперервні атаки ворога гарнізон Рава-Руського УР»; «...мужньо боролись з ворогом і протягом 7 діб не здавали своїх позицій гарнізон Перемишльського укріпленого району (52-й і 150-й окремі кулеметні батальйони), а також 92-й прикордонний загін і 99-а стрілецька дивізія»; «...з'єднання ворога зустріли впертий опір гарнізонів Могилів-Ямпільського, Рибницького і Тираспольського укріплених районів»; «...опираючись на Київський укріпрайон, війська 37-ї армії протягом 71 доби відбивали атаки перевершуючих сил ворога» – ці цитати з дослідження, яке провів по УР А. Хорьков⁴¹.

Про бойові дії на лінії Летичівського укріпленого району йдеться у дослідженні К. Мельничука⁵⁰; Могилів-Ямпільського – І. Данилова і Ганса-Рудольфа Нойманна⁴⁷; Шепетівського – І. Данилова⁴⁶; Новоград-Волинського – П. Шмуневського і А. Кузяка⁴⁹.

Про підготовку та участь гарнізонів УР та військових частин, які будували свою оборону на основі їхніх укріплень в оборонних боях 1941 р., можна також дізнатись зі спогадів багатьох радянських воєначальників, які зустріли початок війни на західному прикордонні або були добре обізнані із завданнями, які повинні були вирішуватись укріпленими районами в початковий період війни: В. Петрова,⁵² М. Захарова⁵⁷, Г. Жукова⁵⁸ та багатьох інших.

Військові інженери підбили підсумки практичного застосування їхніх творінь у дослідженні «Інженерне забезпечення оборонних операцій Радянської армії у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.»⁵⁹.

З аналізом дій проти ДВС спеціальних німецьких саперних блокувальних загонів та їх штурмових груп можна ознайомитись у «Розвідувальному бюлетені», який був випущений Народним комісаріатом оборони у 1942 р.⁶⁰.

А про те, як партизани, спираючись на ДВС Коростенського укріпрайону, 4 листопада 1943 р. завдали нищівної поразки німецьким воякам полку СС «Бранденбург», згадує командир партизанського з'єднання М. Наумов⁶¹.

Про сучасний стан УР останнім часом згадується досить часто, але, в основному, це констатація фактів їх негативного стану та абсолютної забутості. Ситуація почала виправлятися буквально

но останніми роками, коли з'явилися окремі особи та громадські організації, які поставили питання про необхідність приділення укріпрайонам більше уваги, про їх відновлення, включення у культурно-історичну спадщину народу. Такі заяви робить Кам'янець-Подільська військово-історична організація «Товариство шанувальників історії фортифікації»⁶², київські пошуковці активно досліджують Київський УР і окремі його ДФС уже включили в Пояс бойової слави міста-героя Києва й організували громадський музей просто неба «Київський укріпрайон (УР-1)», а В. Гераськін проаналізував можливості використання споруд УРів у сучасних планах завчасного фортифікаційного обладнання прикордонних смуг оборони⁶³. Вони активно пропагують УР у своїх дослідженнях⁴³, але перша найбільш ґрунтовна і повна праця з дослідженням сучасного стану ДФС, збудованих на теренах СРСР у 1928-1941 роках, вийшла лише у 2005 р. і підготовлена автором. Це видання у двох книгах містить аналіз усіх УР та їх фортифікацій, характеристику їх сучасного стану, світліни тощо⁶⁴.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Отже, проведений аналіз наукових публікацій свідчить про загалом зародковий стан історіографії досліджуваної проблеми. Справедливо буде зауважити, що відбувається зростання інтересу вчених і дослідників різних галузей наукового знання до вивчення питань, що стосуються довготривалої фортифікації на теренах України в 20-х – на початку 40-х років ХХ ст., однак, як правило, він має вибіркового характеру, внаслідок чого увага привертається здебільшого до окремих питань. Разом з тим досі жодного узагальнюючого наукового дослідження проблеми проведено не було.

¹ Фон Шварц А. Влияние данных борьбы за Порт-Артур на устройство сухопутных крепостей / А. Фон Шварц. – СПб. : Северное кн. изд., 1910. – 238 с.

² Яковлев В.В. Долговременные фортификационные формы к началу и во время империалистической войны 1914–1918 гг. / В.В. Яковлев. – М. : Воен. изд. ВИА РККА им. В.В. Куйбышева, 1936. – 76 с.

³ Хмельков С.А. Борьба за Осовец / С.А. Хмельков. – М., 1939. – 124 с.

⁴ Величко К.И. Русские крепости в связи с операциями полевых армий в империалистическую войну / К.И. Величко. – Л. : Типография ВТА, 1926. – 176 с.

⁵ Карбышев Д. М. Избранные научные труды. Петен. Оборона Вердена / Д.М. Карбышев. – М. : Воениздат, 1962. – С. 405–422.

⁶ Яковлев В.В. Современная военно-инженерная подготовка восточной границы Франции / В.В. Яковлев. – М. : Типогр. ВИА РККА, 1938. – 48 с.

⁷ Карбышев Д.М. Избранные научные труды. Инженерная подготовка укрепленных районов и осно-

вы их обороны в иностранных государствах / Д.М. Карбышев. – М. : Воениздат, 1962. – С. 379–386.

⁸ Лёближуа. Долговременная фортификация / Лёближуа. – М. : Гос. воен. издат., ЛОЦТ им. К. Ворошилова в Лгр., 1934. – 154 с.

⁹ Людвиг М. Фортификационные системы нашего времени / М. Людвиг // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1941. – № 32. – С. 30–36

¹⁰ Шперк В.Ф. История фортификации / В.Ф. Шперк. – М. : Издание ВИА РККА им. В.В. Куйбышева, 1957. – 353 с.

¹¹ Назаренко К.Б. К вопросу о развитии фортификационных идей в СССР в 20-30-х гг. ХХ века / К.Б. Назаренко. – Режим доступа : // www.kaur.ru/articles/soviet_fortification.htm

¹² Дидьйо. Заметка по долговременной фортификации / Дидьйо // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 14. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № III. – С. 114–140.

¹³ Моссетти. Современная долговременная фортификация и наша национальная оборона / Моссетти // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 25–30.

¹⁴ Леконт. О долговременных укреплениях / Леконт // ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 6–22.

¹⁵ Митчел Ф. Фортификация / Ф. Митчел. – М. : Воениздат, 1940. – 148 с.

¹⁶ Невский Г.Г. Вопросы заблаговременной подготовки страны в инженерном отношении / Г.Г. Невский. – М., 1920. – 212 с.

¹⁷ Хмельков С.А. Узлы сопротивления в современных долговременных укрепленных позициях / С.А. Хмельков. – Л. : ВТА РККА, 1926. – 102 с.

¹⁸ Коханов В. Н. Инженерная подготовка государств к обороне / В.Н. Коханов. – М.-Л. : Госиздат. Отдел военной литературы, 1928. – 295 с.

¹⁹ Яковлев В. В. Современные предложения по долговременной фортификации / В.В. Яковлев. – М.: Изд. и тип. ВИА, 1937. – 93 с.

²⁰ Свечин А. Стратегия / А. Свечин. – М. : Б.в., 1926. – 219 с.

²¹ Карбышев Д.М. Избранные научные труды. Линия Мажино и позиция «Зигфрида» // Карбышев Д.М. – М. : Воениздат, 1962. – С. 405–422.

²² Левыкин В.И. Фортификация: прошлое и современность / В.И. Левыкин. – М. : Воениздат, 1987. – 159 с.

²³ Цалькович И. М. Инженерная подготовка границ государства к войне / И. М. Цалькович. – М. : Изд. и. тип. ВИА РККА, 1935. – 32 с.

²⁴ Иммануель. Новые укрепления Франции против государственной границы Германии / Иммануель // Вестник ВИА РККА. – 1934. – № 7. Бюллетень зарубежной военно-инженерной техники. – № I. – С. 7–12.

²⁵ Французские укрепления против Италии // Вестник ВИА РККА. – 1934. – № 7. Бюллетень зарубежной военно-инженерной техники. – № I. – С. 13–17

²⁶ Гугельберг. Нужны ли укрепления на нашем восточном фронте / Гугельберг // Вестник ВИА РККА

- им. В.В. Куйбышева – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 23–24.
- ²⁷ Карбышев Д.М. Избранные научные труды. Линия Маннергейма / Д.М. Карбышев.– М. : Воениздат, 1962. – С. 423–429.
- ²⁸ Отечественная артиллерия. 600 лет / Г.Т. Хорошилов, Р.Б. Брагинский, А.И. Матвеев и др. Под. ред. Г.Е. Передельского. – М. : Воениздат, 1986. – 365 с.
- ²⁹ Прусски З. Бастион «Полесье» / З. Прусски. – Вахшава, 2000. – 327 с.
- ³⁰ Усков В.Н. Долговременные укрепления Чехословакии / В.Н. Усков // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1941. – № 32. – С. 13–26.
- ³¹ Лонек Карл. Безопасность Франции / Карл фон-Лонек // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 14. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № III. – С. 141–147.
- ³² Федоров Н.А. Фортификационная подготовка Швейцарии к обороне / Н.А. Федоров // Вестник ВИА РККА им. Куйбышева – 1941. – № 32. – С. 27–29.
- ³³ Васильев Н.Г. Замечательная годовщина / Н.Г. Васильев // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1938. – № 22. – С. 3–8.
- ³⁴ Колесник А.Н. Советские военные строители / А.Н. Колесник / Под. ред. Н.Ф. Шестопалова. – М. : Воениздат, 1988. – 303 с.
- ³⁵ Советские инженерные войска в 1918-1940 гг. – М. : Воениздат, 1959. – 143 с.
- ³⁶ Цирлин А.Д. Советские инженерные войска (изд. 2-е, переработ. и дополненное) / А.Д. Цирлин. – М. : Изд. ДОСААФ, 1969. – 72 с.
- ³⁷ Инженерные войска Советской Армии 1918–1945 / Под общ. ред. С.Х. Аганова. – М. : Военное изд-во, 1985. – 488 с.
- ³⁸ Кузяк А.Г. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928 – 1936 гг. / А.Г. Кузяк, В.В. Каминский // Крепость Россия. – Владивосток : Дальнаука, 2005. – Вып. 2. – С. 6775.
- ³⁹ Каминский В. Минский УР 1932-1939 гг. / В. Каминский. – Режим доступа : // www.stalin-line.by.com.
- ⁴⁰ Каминский В. Долговременный сухопутный фронт СССР (1927-1939) / В. Каминский // Редут. – 2006. – № 1. – С. 16–30.
- ⁴¹ Хорьков А.Т. Укрепленные районы на западных границах СССР / А.Т. Хорьков // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 12. – С. 47–54.
- ⁴² В. Бухарев Укрепленные районы. Уроки и выводы / В. Бухарев // Военный вестник. – 1992. – № 7. – С. 28–32.
- ⁴³ Данилов И. Советские укрепленные районы – прошлое и настоящее / И. Данилов // Фортеця. – 1997. – № 1. – С. 61–63.
- ⁴⁴ Вергель Ю. Архитектура войны. Київський укріп-район (УР-1) / Ю. Вергель. – К. : Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 2001. – С. 81–96.
- ⁴⁵ Танько П. Фортифікація Південно-Західної ділянки / П. Танько // Прикордонник України. – 12 жовтня 2002. – С. 7.
- ⁴⁶ Шепетівський укріп-район в системі південного оборонного комплексу СРСР / І.В. Данілов // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: Мат. рег. наук. краєзн. конференції. – Хмельницький – Шепетівка : Поділля, 1995. – С. 188–191.
- ⁴⁷ Данилов И.В. Могилев-Ямпольский укрепленный район / И.В. Данилов, Ганс-Рудольф Нойманн // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.): материалы и доклады. – Могилев-Подольский, 1996. – С. 85–88.
- ⁴⁸ Кузяк А.Г. Долговременные сооружения Киевского укрепрайона / А.Г. Кузяк // Сержант. – 1997. – № 15. – С. 41–53.
- ⁴⁹ Шмуневский П.П. Гульская «мина» / П.П. Шмуневский, А.Г. Кузяк. – Режим доступа : // liniastalina.pagod.ru/novograd
- ⁵⁰ Мельничук К.А. Летичевский укрепрайон / К.А. Мельничук. – К. : ХІК, 2003. – 87 с.
- ⁵¹ Бойові реліквії розповідають: Внутрішнє обладнання дотів змодельовано за матеріалами Київських пошуковців: Зб. / Книга пам'яті України – місто-герой Київ. – К. : Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 2004. – 63 с.
- ⁵² Петров В.С. Прошлое с нами / В.С. Петров. – К. : Политиздат, 1977. – 368 с.
- ⁵³ Ленский А.Г. Сухопутные силы РККА в предвоенные годы. Справочник / А.Г. Ленский. – СПб. : Б&К, 2000. – 325 с.
- ⁵⁴ Коваль М.В. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 69–91.
- ⁵⁵ Владимирский А.В. На киевском направлении: По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне-сентябре 1941 г. / А.В. Владимирский. – М. : Воениздат, 1989. – 304 с.
- ⁵⁶ Бешанов В. Танковый погром 1941 года / В. Бешанов. – Минск : Харвест, 2004. – 376 с.
- ⁵⁷ Захаров М.В. Генеральный штаб в предвоенные годы / М.В. Захаров // Вестник истории. – 1989. – № 6. – С. 172–187.
- ⁵⁸ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления / Г.К. Жуков. – М. : Воениздат, 1964. – Т. 1. – 456 с.
- ⁵⁹ Инженерное обеспечение оборонительных операций войск Советской Армии в Великой Отечественной войне в 1941-1945 гг. – М. : Воениздат, 1979. – 179 с.
- ⁶⁰ Разведывательный бюллетень № 25 // Германская тактика (по опыту войны СССР с Германией). – М. : Воениздат НКО СССР, 1942. – 234 с.
- ⁶¹ Наумов М. Западный рейд. Дневник партизанского командира / М. Наумов. – К. : Издательство политической литературы Украины, 1980. – 246 с.
- ⁶² Гераськін В. Сумні реалії колишніх укріплених районів / В. Гераськін, І. Данілов // Військо України. – 1999. – № 5–6. – С. 31–33.
- ⁶³ Гераськін В.М. Рекомендації щодо завчасного фортифікаційного обладнання прикордонних смуг оборони / В.М. Гераськін // Науково-теоретичний збірник «Труди академії», АЗСУ, тасмно, інв. № 35473, – 1998. – № 7. – С. 62–64.
- ⁶⁴ Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час другої світової війни. Міфі і реалії / М.В. Коваль. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ ім. Б. Хмельницького, 2005. – Частина 1. – 516 с.